

ІВАН МАЗЕПА

Іван Мазепа народився 20 березня 1632 р. у Білій Церкві, походить із шляхетського роду Мазепів-Колединських, що мали у Київщині село Мазепинці. Учився зразу мабуть в Київській академії, опісля в єзуїтській школі у Полоцьку; пізніше перебував на дворі польського короля Яна Казимира і за окремою стипендією був висланий до Голандії для вдосконалення в артилерійському мистецтві. В 1659 р. як королівський дворянин їздив у посольстві до Виговського, 1663 р. – до Юрія Хмельницького й Тетері. Був він із Яном Казимиром у поході на Лівобережжя 1662 р., але тоді ж залишив польську службу й осів у Мазепинцях. Як Дорошенко став гетьманом, Мазепа прийняв у нього уряд ротмістра надворної компанії і був дорадником та вірним приятелем гетьмана. В 1673 р. їздив як посол до Криму; в червні 1674 р. Дорошенко вислав його вдруге до Криму та Туреччини, але по дорозі Сірко перехопив Мазепу й відіслав Самойловичеві, Мазепа зумів добути собі довір'я лівобічного гетьмана й лишився при ньому як військовий товариш; пару разів їздив послом до Москви; опісля став генеральним осаулом. По арештуванні Самойловича на раді над Коломаком Мазепу вибрано гетьманом. Гетьманство Мазепа припадає на час, коли Україна була у незвичайно важкому становищі як з причини непомірного зросту Росії, так і через заплутані соціальні відносини. Маленька територія Лівобічної України, що займала не більше простору, як довосні губернії Чернігівська й Полтавська, була тоді останком великої колись козацької держави, й треба було з незвичайною умілістю вести справи, щоби заховати й скріпити основи державности.

У внутрішній політиці Мазепа, як і всі його попередники, опирався на козацькому стані. Але з більшою ще послідовністю старався він цей стан відмежити від “поспільства”. Під час побуту в Москві у вересні 1689 р. гетьман зажадав від царя дозволу уладити перепис козаків, щоби відділити справжнє козацтво від мужиків, і щоби надалі не допускати селян до козацького реєстру. В 1701 р. Мазепа окремим універсалом перевів у поспільство т. зв. підсусідків, тих селян, що попродали землі і як безземельна “голота” утікали від тягарів посполитих. З-поміж загалу козаків гетьман особливою опікою оточив старшину; за нього розвинулася утворена вже перше кляса бунчужних товарищів.

Але рівночасно з тим Мазепа розумів вагу селянства для народного господарства і старався не допускати до надмірного його поневолення. Повинности селянські зростали постійно і в тім часі вперше появилася панщина побіч податків і чиншів. По виборі Мазепа гетьманом у Гадяччині вибухло повстання черні проти орендарів; гетьман дозволив старшині при помочі війська втихомирити повстанців, але коли старшина стала жорстокими способами карати винуватих,

Мазепа видав універсал, де приказав всі такі справи віддавати судам, а не рішати на власну руку. В 1691 р. Мазепа видав універсали, щоб ніхто з землевласників не накладав на селян надто великих робіт і поборів та не робив поспільству кривди; селянам дозволив вносити скарги на панів і обіцяв їм справедливість. Разом із тим Мазепа провірював права старшини на військовій маєтності і тим, що робили державні служби, приказав маєтності відбирати.

Також систему податків старався Мазепа уложити так, щоби поспільство не мало надто важких тягарів. Ще з половини XVII ст. на Україні був змонополізований виріб горілки: курити горілку могли лише ті, що платили оренду з шинків. Заведення оренди здавна було непопулярне серед народу й здавна підношено проти неї жалі. “Оренда тут на Україні не так податками своїми тяжка”, – пояснив Мазепа московському урядові, – “як самим іменем з давніх часів ненависна, треба думати тому, що за польської держави жида володіли нею й заводили багато видуманих тягарів”. Гетьман старався усунути надужиття, що появилися в орендах і доручив зробити народові деякі полегші, напр., дозволити гнати горілку селянам самим на весілля та хрестини.

Доволі напружені були відносини між гетьманом і Запоріжжям у походах на татар і турків. Запорожці охоче помагали Мазепі, а знову гетьман давав Січі значні підмоги. Але будова фортів на Самарі й Камінному Затоні підняла Запоріжжя до гострої опозиції проти Мазепи, а Мазепа знову пограничною блокадою старався підірвати сили Січі.

Із Запоріжжя, хоч не при участі Січі, вийшов і соціальний рух, звернений проти гетьмана й старшини під проводом Петрика. Так само ворожо відносився Петрик і до поляків. Він радив іти слідами Богдана Хмельницького, зробити союз з Кримом і звернутися рівночасно проти Польщі і Московщини. І справді склав він умову з татарами, добув татарську підмогу і пробував опанувати Лівобережжя, але 1696 р. поляг зарубаний у бою. Повстання Петрика дуже загострило соціальні відносини на Україні.

Рівночасно Мазепа мусів займатися справами Правобережної України. Тут під проводом Самуся Івановича й Семена Палія при кінці 1680-их років наново організувалося козацтво. В 1702 р. правобережні козаки підняли повстання проти Польщі й зажадали помочі від Мазепи. Мазепа, який мав титул “гетьмана обох боків Дніпра”, згодився взяти Правобережжя під свій захист, увів до Київщини свої війська. Та невдовзі прийшло до непорозумінь між гетьманом і проводирями повстання; Мазепа бажав утримати шляхетську власність і тверду владу, козацькі ватажки не хотіли піддаватися його приказам. Мазепа приказав ув’язнити Семена Палія, якого народ уважав своїм героєм. Це підірвало ще більше симпатії маси до гетьмана й мало важкі наслідки в майбутньому, у відносинах України з Росією.

В перших часах свого гетьманства Мазепа стояв на платформі союзу з Московщиною. Порозуміння з Польщею він уважав неможливим. Туреччина була ослаблена, Крим у безнастанній війні з козаками, Україна не мала можливості добутися з залежності від сильнішої за себе Московщини й мусіла лишитися у з’язку з нею. Мазепа намагався зробити цей зв’язок по змозі найлегшим для України, боронив українських прав, старався запобігати всім некорисним реформам і планам царя Петра. Часті його поїздки до Москви і особисті стрічі з царем, безнастанна переписка у найдрібніших справах з’єднали Мазепі повне довір’я царя.

Але згодом відносини між ними стали погіршуватися. Почалася російсько-шведська Північна війна. Цар Петро почав уживати українських військ до походів на всі сторони.

Ці походи дуже нищили українське військо та руйнували народне господарство України. А на Україні всі нарікали на гетьмана, ніби він не стоїть за їх права й вольності. З кожним дальшим походом такі нарікання збільшалися й зростало невдоволення народу. А тим часом москалі стали вживати козаків до робіт при будові фортів й поступали з ними безоглядно. У Києві, напр., при печерській кріпості “палками по головах б’ють, вуха шпагами обтинають і всяку знаругу чинять”

У тому самому часі, як козаки були поза домом, через Україну переходили московські війська, рекрути, обози, поїзди визначних осіб і нищили безборонні оселі.

До того москалі почали порушувати устрій козацького війська. Московські старшини безправно прибирали собі командування над українськими частинами і вводили у них усякі зміни. Сам цар 1705 р. видав указ, котрим відіслано полки Київський і Прилуцький до Пруссії, щоби перетворити їх на регулярні драгунські. Ходили чутки про широкі плани царя, як зломити українську державність і об’єднати Україну з Московщиною.

А рівночасно на полях боїв Петрові не дуже щастило. Шведські перемоги в Данії, Польщі й Саксонії вкрили славою ім’я молодого короля Карла XII. Для України відкривалися нові політичні вигляди. Став згадуватися давній союз зі Швецією з часів Хмельницького та Виговського. Почалися розмови про визволення України з-під московського ярма при шведській допомозі.

І зі шведської сторони приходили на Україну заклики підняти українців проти царя. Особливо діяльний був тут король Станислав Лещинський, котрому польський престол дістався від Карла XII. Коли Мазепа 1705 р. перебував на Холмщині й Волині, стали зголошуватися до нього і висланники Лещинського. Довгий час посередницею була княгиня Анна Дольська, своячка Вишневецьких, що мала маєтності на Волині. Мазепа спочатку вів усі переговори сам один; аж 1707 р. він утаємничив у свої плани ген[ерального] писаря Пилипа Орлика, пізніше ген[ерального] обозного Ломиковського, прилуцького полковника Горленка, миргородського Данила Апостола, лубенського Зеленського. Старшина з повним співчуттям приймала гетьманські замисли. Гетьман мусів вести усі переговори з Лещинським і з Карлом XII дуже обережно, все удержував добрі відносини з царем, так, що Петро не мав ніяких підозрінь; навіть доноси людей, що мали деякі добрі інформації й могли викрити змову, не пошкодили Мазепі: ген[еральний] суддя Василь Кочубей та полтавський полковник Іван Іскра свій донос на гетьмана заплатили смертю (25 липня 1708 р.). Але ця конспіративність не дозволяла вести справи скоро й рішуче. Своєю нерішучістю гетьман аж накликавав на себе невдоволення старшини. Гурт утаємничених не збільшався; не втягнуто до планів більшого числа старшин, не підготовлено загалу козаків, не нав’язано навіть в час порозуміння з Запоріжжям, де була сильна протимосковська партія. Навіть не підготовлено відповідних військових сил: козацькі полки були розкинені по чужих сторонах, у Польщі й Білорусі, на Україні стояли московські частини. А тут несподівано прийшли події, що примусили Мазепу до рішучого кроку. З початком 1708 р. Карл XII почав похід на Білу Русь. Він зайняв Гродно, Борисів, Могилів; потім пробував

вести кампанію в напрямі на Смоленськ, але що країна була знищена московськими військами, він вирішив звернутись на південь, на Україну, де мав знайти запаси... В останніх днях вересня шведські частини ввійшли у Чернігівщину, перейшли ріку Іпуть і прямували на Десну. Шведський король підняв це рішення без ніякого порозуміння з Мазепою. Шведи входили у границі України, коли Україна не була ще підготовлена до повстання й війни з Московщиною. Гетьман був дуже сердитий на Карла: “Чорт його сюди несе”, – повторює його слова Орлик, – “він усі мої плани зіпсує і московські війська уведе за собою в середину України на остаточне знищення й погибель нашу!” Та все-таки на жадання старшин Мазепа рішився виконати давні плани й перейти на шведську сторону. 8 листопада гетьман приїхав до Головної квартири шведського короля в Гірці коло Новгороду Сіверського. В найближчих днях уложено військову умову між Україною й Швецією; Гетьман мав віддати шведам на зимові квартири Стародуб, Мглин, Новгород та інші міста Чернігівщини й доставляти харчі шведським військам; обіцював теж приєднати поміч донців та комликів.

Пізніше у квітні 1709 р. в Будищі уложено нову умову: король зобов’язався не укладати миру з царем інакше, як під умовою, що Україна з Запоріжжям будуть визволені з-під московської влади; далі унормовано теж справу квартир, реквізицій і взагалі відношення війська до української людності.

Так несподівано Україна опинилася у вогні війни.

В кінці грудня московські війська почали офензиву і протягом січня й лютого 1709 р. виперли шведів із Ромен, Прилук й Лохвиці. Карло став тоді посуватися на південь, здобув укріплені міста Зеньків і Опішню та ввійшов у Слобідщину; тут прийшло до більшої битви між Красним Кутом і Городнею 22 лютого – обидві сторони приписували собі перемогу. Шведські війська розложилися по правому боці Десни від Опішні й Решетилівки під Полтаву. Це була вся територія, яку повелося зайняти шведам при допомозі Мазеви. Повстання, не підготовлене належно, не мало успіхів. Мазепа розсилав на всі сторони універсали, де старався зобразити причини, чому злучився зі шведами і зазивав народ до боротьби з Москвою; також і Карло видавав свої маніфести; але прихильників знайшлося небагато. Поодинокі міста й села піддавалися без більшого опору москалям. Вже перше в Глухові вибрано гетьманом Івана Скоропадського; на його ім’я піддавалися тепер сотні й міста.

Одиноким здобутком Мазеви було те, що на його заклик відізвалося Запоріжжя, де кошовим був Кость Гордієнко. Запорожці в числі 5–7 тисяч козаків зайняли в боротьбі з москалями ряд міст на Орелі й Ворсклі та бодай на якийсь час забезпечили Карлові й Мазеві сполучення з Дніпром; потім вони брали участь у різних менших боях.

Головний бій між Петром та Карлом і Мазепою прийшов під Полтавою. Московські війська зайняли лівий берег Ворскли, напроти шведських позицій; по другому боці ріки в їх руках була Полтава. Карло від кінця квітня підготовляв облогу Полтави; місто оточено земляними валами; при обложних роботах брали участь запорожці. В травні почалося обстрілювання Полтави й наступи на форти; облога протягалася цілий місяць. Петро велів сильно укріпити місто й вислав на відсіч значні сили; в червні він рішився стягнути сюди всі сили і звести генеральний бій зі шведами. Московські війська перейшли на правий берег Ворскли.

Карло задумав випередити наступ москалів і ранком 8 липня 1709 р. уладив атаку на московські окопи. Шведська піхота ударила так сильно, що московська кіннота пішла в утечу і піхотинці кинули редут; між москалями почався переполох, що міг скінчитися катастрофою. Але, як говорено, серед шведських генералів прийшло до непорозумінь, вони не використали пригожого моменту, і москалі прийшли до порядку і уладили проти наступ на шведів. Карло, хоч ранений кілька днів тому, обійняв сам провід над військом, але не міг видержати натиску москалів; серед шведів зробилася паніка, бій скінчився поразкою шведських військ.

Карло вернувся до табору й наказав відворот. Мазепа, що не брав участі в битві, мусів уступати разом зі шведами. Перевезлися через Ворсклу й прийшли над Дніпро коло Переволочної. Тут Мазепа з частиною своїх козаків і запорожців та Карло з відділом шведів перевезлися на правий берег Дніпра. Головні шведські сили через недостачу поромів і човнів не могли переправитися й мусили лишитися по лівому боці ріки. Тут заскочили їх московські війська, вислані в погоню, 12 липня шведи мусили капітулювати, 14–15,000 пішло в московський полон. В московські руки попало теж коло 3000 козаків.

Мазепа й Карл вирішили перейти на турецьку територію. Похід останків армії йшов серед великих нестач безлюдними степами на верхи Інгульця, вододілом між Інгульцем і Інгулом до гирла Бугу і до Очакова, звідти двома дорогами до Бендер.

Мазепа вже від року нездужав і більшу часть кампанії перебув як хворий у ліжку. На чужині прийшов на нього останній час – він умер 12 вересня 1709 р. у селі Варниці біля Бендер. Звідтіля тіло гетьмана перевезено до Галацу й поховано в монастирі св: Георгія. Але в половині XIX в. його могилу знищено й по ній не залишилося ніякого сліду.

Життя і Знання. – 1932. – Ч. 7(55). – С. 193–195.